CONCLUZIILE AVOCATULUI GENERAL
ELEANOR SHARPSTON
prezentate la 11 septembrie 2018 [1]

Cauza C-457/17

Heiko Jonny Maniero
împotriva
Studienstiftung des deutschen Volkes eV

[cerere de decizie preliminară formulată de Bundesgerichtshof (Curtea Federală de Justiție, Germania)]

„Directiva 2000/43/CE – Egalitatea de tratament a persoanelor fără deosebire de rasă sau origine etnică – Articolul 3 alineatul (1) litera (g) – Educație – Burse acordate studenților care au promovat primul examen de stat în drept”

1. „Nu s-ar putea […] tăgădui că educația copiilor trebuie să fie unul dintre obiectele de căpetenie ale grijii legiuitorului […] dar este un lucru esențial să se cunoască ce anume trebuie să fie această educație […]” [2].

2. Legiuitorul Uniunii a adoptat o serie de acte normative în această privință, care, printre altele, recunosc dreptul la educație ca drept fundamental [3]. Noțiunea „educație” nu a fost însă definită. Prin prezenta cerere de decizie preliminară se solicită Curții un răspuns la această întrebare istorică, pusă acum în contextul dreptului Uniunii, mai exact al Directivei 2000/43/CE [4]. Ce reprezintă educația?

Cadrul juridic

Directiva 2000/43

3. Scopul Directivei 2000/43 este de a stabili un cadru pentru combaterea discriminării pe baza rasei sau originii etnice [5].

4. Articolul 2 alineatul (1) interzice atât discriminarea directă, cât și pe cea indirectă pe baza rasei sau a originii etnice. Articolul 2 alineatul (2) stabilește că discriminarea directă are loc „atunci când o persoană este tratată mai puțin favorabil decât a fost sau ar fi o altă persoană, într-o situație comparabilă, pe baza rasei sau originii etnice”, iar discriminarea indirectă are loc „atunci când o

1 Limba originală: engleza.

2 ‘ τι μὲν ο ν τ νομοθέτ μάλιστα πραγματευτέον περ τ ν τῶν νέων παιδείαν, ο δε ς ν μφισβητήσειε … τίς δ ἔσται παιδεία … δε μ λανθάνειν”, Aristotel, *Politica*, cartea VIII.

3 Articolul 14 din Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene (JO 2000, C 364, p. 1) (denumită în continuare „carta”).

4 Directiva Consiliului din 29 iunie 2000 de punere în aplicare a principiului egalității de tratament între persoane, fără deosebire de rasă sau origine etnică (JO 2000, L 180, p. 22, Ediție specială, 20/vol. 1, p. 19).

5 Articolul 1.

dispoziție, un criteriu sau o practică aparent neutră pune o persoană, de o anumită rasă sau origine etnică, într-o situație specială dezavantajoasă, în comparație cu alte persoane, în afară de cazul în care acea dispoziție, criteriu sau practică se justifică obiectiv, printr-un scop legitim și dacă mijloacele de atingere a acelui scop sunt corespunzătoare și necesare".

5. Articolul 3 alineatul (1) stabilește că domeniul de aplicare al directivei se adresează: „[î]n limitele competențelor conferite [Uniunii] […] tuturor persoanelor, atât din sectorul public, cât și din cel privat, inclusiv organismelor publice, în ceea ce privește: […] educația […]".

Dreptul național

6. Directiva 2000/43 a fost transpusă în Germania prin Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (Legea generală privind egalitatea de tratament, denumită în continuare „LGE").

7. Articolul 1 din LGE interzice orice discriminare pe baza rasei sau a originii etnice. Articolul 2 alineatul 1 punctul 7, care transpune articolul 3 alineatul (1) litera (g) din Directiva 2000/43, definește domeniul de aplicare al interzicerii discriminării în domeniul, *inter alia*, al educației. Articolul 3 alineatele (1) și (2) definește discriminarea directă și indirectă interzise prin această lege.

Situația de fapt, procedura și întrebările preliminare

8. Domnul Maniero este cetățean italian, născut și domiciliat în Germania. În anul 2013, el a dobândit gradul academic de „Bachelor of Laws" (licențiat în științe juridice) la o universitate din Armenia.

9. La 11 decembrie 2013, în scopul obținerii unei burse, domnul Maniero a contactat Studienstiftung des deutschen Volkes eV (Fundația Germană pentru Burse de Studii, denumită în continuare „Fundația"), o asociație înregistrată care acordă burse prin „Programul de studii de drept Bucerius", program care avea ca obiect promovarea în străinătate a proiectelor de cercetare sau de studiu din domeniul juridic [6].

10. La 17 ianuarie 2014, Fundația a răspuns că, în cadrul acestui program, candidații trebuie să fi absolvit primul examen de stat în drept. Domnul Maniero a replicat că „diploma pentru studii universitare cu durata de cinci ani" obținută în Armenia era comparabilă cu promovarea celui de al doilea examen de stat în drept, întrucât îl abilitează să exercite funcția de magistrat și să își desfășoare activitatea ca avocat în țara respectivă. Acesta a sugerat că impunerea acestei condiții de către Fundație ar putea constitui o discriminare pe criterii de origine etnică și socială.

11. Domnul Maniero nu și-a depus candidatura pentru obținerea bursei. În corespondența ulterioară cu Fundația, reclamantul a invocat faptul că atitudinea negativă a Fundației l-ar fi descurajat să facă acest lucru.

12. Domnul Maniero a sesizat Landgericht (Tribunalul Regional, Germania) cu o acțiune prin care a solicitat ca Fundația să fie obligată la remedierea și la încetarea discriminării pe baza vârstei sau a originii sale și să fie obligată la plata unor despăgubiri în cuantum de 18 734,60 euro, precum și a unor daune cu titlu de costuri de călătorie. Această acțiune, precum și apelul subsecvent au fost respinse.

6 Obiectivul Fundației este, conform statutului său, formarea prin studii superioare a tinerilor despre care se consideră că, datorită talentului lor științific și artistic, precum și a personalității, vor înregistra performanțe deosebite în servicii de interes public. Prin Programul de studii de drept Bucerius se urmărește ca absolvenții de științe juridice deosebit de calificați din Germania să dobândească cunoștințe privind sistemele juridice străine și să acumuleze experiență în străinătate, precum și cunoștințe lingvistice.

13. Domnul Maniero a introdus apoi un recurs în fața Bundesgerichtshof (Curtea Federală de Justiție, Germania) (denumită în continuare „instanța de trimitere”).

14. Aceasta observă că recursul poate fi admis doar dacă acordarea de burse intră sub incidența noțiunii de educație în sensul articolului 2 alineatul 1 punctul 7 din LGE, care transpune articolul 3 alineatul (1) litera (g) din Directiva 2000/43. Dacă aceasta este situația, etapa următoare constă în a stabili dacă cerința de a absolvi primul examen de stat în drept reprezintă o discriminare indirectă interzisă de articolul de 3 alineatul 2 din LGE, prin care a fost transpus articolul 2 alineatul (2) litera (b) din Directiva 2000/43. În acest context, instanța de trimitere a adresat Curții următoarele întrebări:

„1) Faptul că o asociație înregistrată acordă burse menite să susțină proiecte de cercetare sau de studiu în străinătate intră sub incidența noțiunii «educație» în sensul articolului 3 alineatul (1) litera (g) din Directiva 2000/43/CE?

2) În cazul unui răspuns afirmativ la prima întrebare:

Condiția promovării primului examen de stat în drept în Germania, impusă în cadrul selecției pentru acordarea burselor menționate în prima întrebare preliminară, constituie o discriminare indirectă a candidatului în sensul articolului 2 alineatul (2) litera (b) din Directiva 2000/43 atunci când candidatul, resortisant al Uniunii, a obținut o diplomă similară într-un stat din afara Uniunii, fără ca alegerea acestui loc de absolvire a studiilor să fie legată de originea sa etnică, dar, având în vedere că are domiciliul în Germania și că stăpânește limba germană la nivelul de fluență al unui resortisant național, după absolvirea de studii juridice pe teritoriul național, acesta din urmă a avut posibilitatea să susțină primul examen de stat în drept?

Faptul că, prin susținerea unor proiecte de cercetare sau de studii în străinătate, programul de burse are drept scop, fără nicio legătură cu criterii discriminatorii, ca absolvenții de științe juridice din Germania să beneficieze de transmiterea unor cunoștințe privind sistemele juridice din străinătate și să acumuleze experiență în străinătate, precum și cunoștințe lingvistice prezintă relevanță în acest sens?”

15. Fundația, guvernul german și Comisia Europeană au depus observații scrise. Domnul Maniero, Fundația, guvernul german și Comisia au prezentat observații orale în ședința din 30 mai 2018.

16. În conformitate cu solicitarea Curții, ne vom limita în prezentele concluzii la examinarea primei întrebări preliminare.

Apreciere

17. Instanța de trimitere solicită să se stabilească dacă acordarea de către o asociație înregistrată de burse menite să susțină proiecte de cercetare sau de studiu în străinătate intră în domeniul de aplicare al noțiunii „educație” în sensul articolului 3 alineatul (1) litera (g) din Directiva 2000/43/CE. Observăm de la bun început că prezenta cauză are în vedere noțiunea „educație” în contextul Directivei 2000/43, iar *nu* posibilele incidențe asupra recunoașterii diplomelor sau a liberei circulații a persoanelor.

18. Fundația și guvernul german susțin că noțiunea de educație ar trebui interpretată în sensul că nu include acordarea de burse. Acestea își întemeiază în principal susținerile pe istoricul legislativ și pe structura directivei.

19. Pe de altă parte, Comisia susține că Directiva 2000/43 ar trebui interpretată în sens larg, idee cu care domnul Maniero este de acord. În consecință, acordarea de burse ar trebui să intre în domeniul de aplicare al termenului „educație” care figurează la articolul 3 alineatul (1) litera (g).

20. Potrivit unei jurisprudențe constante, din cerința aplicării uniforme a dreptului Uniunii și din cea a principiului egalității rezultă că termenii unei dispoziții de drept al Uniunii care nu conține nicio trimitere expresă la dreptul statelor membre pentru a stabili sensul și domeniul său de aplicare trebuie, în mod normal, să primească în întreaga Uniune o interpretare autonomă și uniformă. Deși din modul de redactare a Directivei 2000/43 nu rezultă orientări specifice privind modalitatea în care trebuie interpretată noțiunea „educație”, acesta nici nu face vreo trimitere la dreptul național în ceea ce privește semnificația noțiunii. Rezultă că noțiunea „educație” trebuie considerată, în vederea aplicării directivei menționate, ca fiind o noțiune autonomă a dreptului Uniunii, care trebuie interpretată uniform pe teritoriul tuturor statelor membre [7].

21. Astfel cum a reținut Curtea în repetate rânduri, determinarea înțelesului și a conținutului unui termen pentru care dreptul Uniunii nu oferă nicio definiție trebuie făcută în conformitate cu sensul obișnuit al acestuia în limbajul curent, ținând seama și de contextul în care este utilizat și de obiectivele urmărite de reglementarea din care face parte [8].

22. Educația este în general percepută ca fiind „actul sau procesul de dobândire a cunoștințelor, în special în mod sistematic în cursul copilăriei și adolescenței” [9]. Definițiile ilustrative ale „educației” nu lipsesc [10]. Astfel, Clasificarea Internațională Standard a Educației (din 2011) propune următoarea definiție: „procesele prin care societatea transmite deliberat informații acumulate, cunoștințe, înțelegere, atitudini, valori, deprinderi, competențe și comportamente între generații. Aceasta presupune comunicarea concepută pentru învățare” [11]. Rezultă că educația este un proces intelectual. Astfel, educația este compusă din două aspecte, cel de fond („intelectual”) și cel de natură funcțională („proces”). De obicei, dar nu întotdeauna, educația se face la școală sau la universitate. Includem aici și cercetarea, atunci când aceasta are loc în cadrul unei instituții de învățământ, în înțelesul propriu al acestei noțiuni, întrucât scopul cercetării de acest tip este acumularea și transmiterea cunoștințelor, mai degrabă decât urmărirea unor interese comerciale. Deși, atunci când vine vorba de educație, tinerii sunt primii avuți în vedere, este important să subliniem că educația privește toate vârstele. Învățarea pe tot parcursul vieții joacă astăzi un rol important în evoluția profesională și personală a indivizilor [12]. Astfel, există inițiative precum „université du troisième age”, care permit celor care s-au retras din viața economică activă să își dezvolte cunoștințele.

23. Din sensul obișnuit al termenului „educație”, care, observăm, este foarte larg, nu rezultă dacă acordarea de burse intră în mod necesar în domeniul său de aplicare.

7 A se vedea în acest sens Hotărârea din 2 martie 2017, J. D. (C-4/16, EU:C:2017:153, punctele 23 și 24 și jurisprudența citată).

8 Hotărârea din 3 septembrie 2014, Deckmyn și Vrijheidsfonds (C-201/13, EU:C:2014:2132, punctul 19 și jurisprudența citată).

9 Această definiție a educației se regăsește în Collins English Dictionary. Definiția conform Oxford English Dictionary este „procesul de predare sau de învățare sistematică, în special la o școală sau la o universitate”. Luate împreună, aceste două definiții corespund unei înțelegeri obișnuite a conceptului „educație”.

10 În limba franceză, definiția „educației” dată de Petit Robert pare chiar mai amplă: „mise en œuvre des moyens propres à assurer la formation et le développement d'un être humain”. În germană, limba de procedură în prezenta cauză, Duden – Deutsches Universalwörterbuch oferă următoarea definiție a „Bildung”: „a) das Bilden (5), Erziehung: die B. der Jugend; mehr für die B. tun; b) das Gebildetsein; das Ausgebildetsein; erworbenes Allgemeinwissen: eine wissenschaftliche, künstlerische, humanistische B.; seine B. vervollständigen, vertiefen; eine umfassende B. besitzen; eine vorzügliche B. erhalten; ein Mann von B. (ein gebildeter Mann); das gehört zur allgemeinen B. (das sollte jeder Gebildete wissen); c) (seltener) gutes Benehmen: sie hat keine B. (weiß nicht, was sich schickt)”.
Dintr-o perspectivă etimologică, un studiu asupra diferitelor versiuni lingvistice ale directivei arată că șapte dintre acestea (engleză: „education”, franceză: „éducation”, malteză: „edukazzjoni”, polonă: „edukacji”, portugheză: „educação”, română: „educația” și spaniolă: „educación”) utilizează un termen care derivă din verbul latin *educare*, „a crește, a forma, a educa”, înrudit etimologic cu *educere*, „a aduce, a conduce”.

11 Clasificarea Internațională Standard a Educației este clasificarea de referință pentru organizarea programelor de învățământ și a calificărilor conexe pe domenii și niveluri educaționale propusă de Organizația Culturală Științifică și Educațională a Națiunilor Unite. Definiția respectivă este parțial reprodusă ca definiție a „educației” la articolul 2 litera (d) din Regulamentul (CE) nr. 452/2008 al Parlamentului European și al Consiliului din 23 aprilie 2008 privind producerea și dezvoltarea de statistici în materie de educație și învățare continuă (JO 2008, L 145, p. 227).

12 Regulamentul (UE) nr. 1288/2013 al Parlamentului European și al Consiliului din 11 decembrie 2013 de instituire a acțiunii „Erasmus +”: Programul Uniunii pentru educație, formare, tineret și sport și de abrogare a Deciziilor nr. 1719/2006/CE, nr. 1720/2006/CE și nr. 1298/2008/CE (JO 2013, L 347, p. 50) definește „învățarea pe tot parcursul vieții” ca „toate tipurile de învățământ general, educație și formare profesională, învățare non-formală și învățare informală întreprinse pe toată durata vieții, având ca rezultat o îmbunătățire a cunoștințelor, abilităților și competențelor sau a participării în societate dintr-o perspectivă personală, civică, culturală, socială și/sau legată de ocuparea forței de muncă, inclusiv furnizarea de servicii de consiliere și de orientare”.

24. Vom analiza, în consecință, contextul și scopul reglementării din care face parte acest termen.

25. Scopul Directivei 2000/43 este de a stabili un cadru pentru combaterea discriminării pe baza rasei sau originii etnice, în vederea punerii în aplicare în statele membre a principiului egalității de tratament [13]. Directiva constituie expresia concretă, în domeniul de aplicare al acesteia, a principiului nediscriminării bazate pe rasă și originea etnică, consacrat la articolul 21 din cartă [14]. Preambulul directivei descrie protecția împotriva discriminării ca pe un drept universal și face trimitere în acest sens la diverse acorduri internaționale care recunosc acest drept [15].

26. În plus, în considerentele (9), (12) și (13), legiuitorul Uniunii a urmărit să clarifice următoarele aspecte: (i) discriminarea bazată pe rasă sau origine etnică poate submina realizarea obiectivelor Tratatului CE, în special atingerea unui înalt nivel de ocupare a forței de muncă și de protecție socială, creșterea nivelului de trai și a calității vieții, coeziunea și solidaritatea economică și socială și poate submina, de asemenea, obiectivul dezvoltării Uniunii Europene ca un spațiu al libertății, securității și justiției; și (ii) interzicerea oricărei discriminări de acest tip urmărește în special să asigure dezvoltarea unor societăți democratice și tolerante care să permită participarea tuturor persoanelor, fără deosebire de rasă sau origine etnică [16].

27. Domeniul de aplicare al Directivei 2000/43 este unul larg. *Ratione personae*, aceasta se aplică tuturor persoanelor fizice și le protejează împotriva discriminării pe baza rasei sau originii etnice [17]. Protecția respectivă se aplică tuturor persoanelor, atât din sectorul public, cât și din cel privat, inclusiv organismelor publice [18]. *Ratione materiae*, aceasta depășește accesul la activități salariate și independente și include toate domeniile enumerate în mod exhaustiv la articolul 3 alineatul (1) [19].

28. Astfel cum a statuat deja Curtea, având în vedere scopul Directivei 2000/43 și natura drepturilor pe care aceasta urmărește să le protejeze, domeniul său de aplicare nu poate fi definit în mod restrictiv [20]. Această concluzie se aplică în ceea ce privește termenii directivei care definesc domeniul său de aplicare, respectiv accesul la locurile de muncă, orientarea și formarea profesională, condițiile de muncă, protecția și avantajele sociale și, bineînțeles, educația [21].

29. Această interpretare extensivă a noțiunii „educație” include și acordarea de burse?

30. Acordarea de burse nu corespunde, în sine, procesului intelectual al educației. Acesta privește accesul la educație.

31. Totuși, în opinia noastră, accesul la educație este un element esențial al educației în sine, în special în contextul unui instrument juridic de combatere a discriminării.

13 Articolul 1.

14 Hotărârea din 16 iulie 2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, punctele 58 și 72 și jurisprudența citată).

15 Considerentul (3).

16 A se vedea de asemenea Hotărârea din 16 iulie 2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, punctul 74).

17 Articolul 3 alineatul (1) și considerentul (16). Protecția se extinde, când este cazul, persoanelor juridice care sunt discriminate pe baza rasei sau originii etnice a membrilor lor.

18 Articolul 3 alineatul (1).

19 A se vedea considerentul (12) al directivei și Hotărârea din 12 mai 2011, Runevič-Vardyn și Wardyn (C-391/09, EU:C:2011:291, punctele 41 și 42). Sub acest aspect, domeniul său de aplicare este mai extins decât cel al Directivei 2000/78/CE a Consiliului din 27 noiembrie 2000 de creare a unui cadru general în favoarea egalității de tratament în ceea ce privește încadrarea în muncă și ocuparea forței de muncă (JO 2000, L 303, p. 16, Ediție specială, 5/vol. 6, p. 7).

20 Hotărârea din 16 iulie 2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, punctul 42 și jurisprudența citată).

21 A se vedea în acest sens, în ceea ce privește accesul la bunuri și furnizarea de bunuri [articolul 3 alineatul (1) litera (h) din Directiva 2000/43], Hotărârea din 16 iulie 2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, punctul 43).

32. Într-adevăr, în contextul combaterii discriminării, în cazul în care accesul la educație ar fi eliminat, ce conținut ar mai avea noțiunea „educație”? Într-o sală de clasă (pentru a ne raporta la exemplul clasic de educație), oricine poate sta în față și oricine poate adresa întrebări. În prezent, ar fi de neimaginat ca un anumit grup etnic să fie nevoit să stea în spate și să nu îi fie permis să se adreseze profesorului. La fel de clar este că toți elevii ar trebui să primească note în funcție de aceleași criterii, în funcție de meritele lor, iar nu în funcție de rasă ori de originea etnică; și toți elevii trebuie să obțină aceeași diplomă după ce au urmat aceleași cursuri [22]. Dar posibilitatea de a fi admiși în aceleași condiții la toate școlile și la toate cursurile corespunde conceptului de acces la educație. Fără un astfel de acces, nu poate exista educație. Pentru claritate, termenul „educație” implică termenii „acces la” educație; aceștia coexistă și sunt interdependenți, iar separarea lor ar lipsi directiva de scopul său de combatere a discriminării legate de educație.

33. Bineînțeles, accesul la educație are numeroase componente. Acesta ar putea fi reprezentat de accesul fizic într-o clădire, impunerea unui sistem de *numerus clausus* pentru a controla numărul de elevi, posibilitatea de a împrumuta sau de a cumpăra cărți, capacitatea de a plăti cheltuielile de subzistență (printre multe altele). Prin urmare, școlile, universitățile și alte instituții acordă frecvent burse pentru a acoperi taxele aferente programelor educaționale, costurile de călătorie efectuate în străinătate sau costurile de întreținere (în bani sau în natură, cum ar fi cazarea gratuită sau mesele).

34. Finanțarea este un aspect esențial al accesului la educație. Excluderea unui anumit grup etnic de la acordarea acestor mijloace financiare, în special pentru programele educaționale pentru care taxele sunt foarte mari, înseamnă excluderea acestuia din procesul educațional. Astfel se perpetuează discriminarea existentă împotriva grupului în cauză. În conformitate cu cele arătate de Comisie în propunerea sa de directivă, educația de înaltă calitate este o condiție prealabilă pentru o integrare reușită, iar egalitatea de tratament în procedurile de selecție (cu alte cuvinte, accesul la educație) nu ar trebui neglijată [23]. O interpretare teleologică a termenului „educație” pledează în mod clar în favoarea includerii aspectelor privind accesul la educație în domeniul de aplicare al directivei.

35. O analiză a termenului „educație” în contextul mai general al dreptului Uniunii conduce la aceeași concluzie. Dreptul la educație (și accesul la formare profesională), precum și protecția împotriva discriminării pe motive de rasă și origine etnică sunt drepturi fundamentale recunoscute de articolele 14 și 21 din cartă. Pentru a decide cum trebuie interpretată noțiunea „educație” în contextul Directivei 2000/43, este important să se țină seama de faptul că respectiva chestiune se află la intersecția a două drepturi fundamentale.

36. Jurisprudența Curții a interpretat deja noțiunea „educație” în sens larg în cauzele privind egalitatea de tratament, așa încât să fie incluse aspectele legate de accesul la educație. Astfel, în procedurile inițiate de doi studenți germani cărora Țările de Jos le refuzaseră finanțarea studiilor în aceleași condiții ca studenților neerlandezi, Curtea a statuat că principiul egalității de tratament pentru admiterea în învățământ a copiilor lucrătorilor migranți în sensul articolului 12 din Regulamentul (CEE) nr. 1612/68 [24] se referă nu numai la condițiile de admitere, ci și la măsurile generale al căror obiectiv constă în facilitarea frecventării cursurilor [25].

22 Facem o paranteză pentru a sublinia că segregarea în educație pe motive rasiale sau etnice era o regulă a regimului apartheid din Africa de Sud, iar femeile, deși susțineau examene identice cu cele susținute de colegii lor de sex masculin, nu au fost admise la studii universitare la Cambridge până în decembrie 1947.

23 Propunerea de directivă a Consiliului de punere în aplicare a principiului egalității de tratament între persoane, fără deosebire de rasă sau origine etnică COM(1999) 566 final (denumită în continuare „propunerea Comisiei”), p. 5.

24 Regulamentul (CEE) nr. 1612/68 al Consiliului din 15 octombrie 1968 privind libera circulație a lucrătorilor în cadrul Comunității (JO 1968, L 257, p. 2, Ediție specială, 05/vol. 1, p. 11), abrogat de Regulamentul (UE) nr. 492/2011 al Parlamentului European și al Consiliului din 5 aprilie 2011 privind libera circulație a lucrătorilor în cadrul Uniunii (JO 2011, L 141, p. 1). Observăm că acest regulament a servit drept sursă de inspirație pentru Comisie pentru explicarea unora dintre termenii utilizați în Directiva 2000/43; propunerea Comisiei, p. 7.

25 A se vedea Hotărârea din 15 martie 1989, Echternach și Moritz (389/87 și 390/87, EU:C:1989:130, punctul 33). De asemenea, cu ocazia judecării unei cauze precedente cu privire la articolul 12 din Regulamentul nr. 1612/68, Curtea a statuat în Hotărârea din 3 iulie 1974, Casagrande (9/74, EU:C:1974:74, punctul 7), că „integrarea presupune ca în cazul în care copilul unui lucrător străin dorește să beneficieze de învățământ secundar, acest copil să poată beneficia de prestații […] de tipul ajutoarelor pentru educație în aceleași condiții ca cetățenii statului respectiv aflați într-o situație similară”.

37. În mod similar, în interpretarea articolului 7 din Tratatul CEE [în prezent articolul 21 alineatul (2) TFUE], Curtea s-a pronunțat în sensul că egalitatea de tratament în ceea ce privește condițiile de acces la formarea profesională se referă nu numai la cerințele stabilite de instituția de învățământ în cauză, precum taxele de înscriere, ci și la orice măsuri care ar putea împiedica exercitarea acestui drept, cum ar fi dreptul de ședere în statul membru în care se desfășoară cursul [26].

38. În Hotărârea Bidar, Curtea a explicat că, în urma introducerii conceptului de cetățenie a Uniunii în Tratatul CE, precum și a unui capitol dedicat, printre altele, educației și formării profesionale, situația unui cetățean al Uniunii care are reședința legală într-un alt stat membru intră în domeniul de aplicare al interzicerii discriminării pe motiv de cetățenie sau naționalitate în scopul obținerii de asistență pentru studenți, destinată să acopere costurile de întreținere, fie sub forma unui împrumut subvenționat, fie sub forma unui ajutor. Curtea nu a făcut distincție între diferitele aspecte legate de accesul la educație inerente finanțării [27].

39. În plus, astfel cum a arătat Comisia în ședință, în pofida faptului că articolul 165 TFUE privind competența Uniunii Europene în domeniul educației nu menționează în mod expres finanțarea studiilor, articolul respectiv a reprezentat baza legală pentru înființarea programului Erasmus+, care include, printre altele, finanțarea pentru mobilitatea educațională a persoanelor [28]. Aceasta reflectă, în opinia noastră, importanța atribuită de legiuitorul Uniunii accesului la educație ca aspect esențial al educației.

40. Totuși, pentru a decide dacă acordarea unei burse sau a unui ajutor intră sau nu în domeniul de aplicare al articolului 3 alineatul (1) litera (g) din Directiva 2000/43, nu considerăm că ar trebui să căutăm orientări în textul articolului 11 alineatul (1) litera (b) din Directiva 2003/109/CE a Consiliului (idee care a fost examinată în ședință) [29]. Norma respectivă privește egalitatea de tratament a rezidenților pe termen lung cu resortisanții statului membru gazdă, în ceea ce privește „educația și formarea profesională, inclusiv alocațiile și bursele de studii, în conformitate cu legislația internă”. Din trimiterea la „dreptul național” rezultă că interpretarea acestei dispoziții, în ceea ce privește noțiunea „bursă de studii”, nu trebuie să respecte principiile aplicabile noțiunilor autonome ale dreptului Uniunii (a se vedea punctele 20 și 21 de mai sus). În acest context și având în vedere că domeniul de aplicare personal și material al celor două directive este diferit, nu considerăm că este adecvat să ne raportăm la dispozițiile Directivei 2003/109 pentru interpretarea noțiunii „educație” în contextul Directivei 2000/43.

41. În ceea ce privește istoricul legislativ al Directivei 2000/43, la articolul 3 alineatul (1) litera (g) din propunerea Comisiei se preciza că domeniul de aplicare al noțiunii „educație” includea „educația, inclusiv ajutoarele pentru formare și burse, respectând pe deplin responsabilitatea statelor membre față de conținutul învățământului și de organizarea sistemului educațional, precum și diversitatea lor culturală și lingvistică” [30]. Aceste explicații au fost însă eliminate din textul final al directivei adoptate de Consiliu. Fundația și guvernul german consideră că acest fapt reprezintă un indiciu că legiuitorul Uniunii a ales să excludă în mod deliberat ajutoarele și bursele din domeniul de aplicare al acestei dispoziții.

42. Nu suntem de acord cu o asemenea interpretare.

26 Hotărârea din 26 februarie 1992, Raulin (C-357/89, EU:C:1992:87, punctul 34).

27 Hotărârea din 15 martie 2005, Bidar (C-209/03, EU:C:2005:169, punctele 39-42). Această hotărâre a marcat o evoluție de la jurisprudența anterioară, în care Curtea a decis că, în stadiul de evoluție a dreptului comunitar (la momentul respectiv), educația și asistența acordate studenților pentru întreținere și pentru formare profesională nu intrau în domeniul de aplicare al Tratatului CEE; a se vedea Hotărârea din 21 iunie 1988, Lair (39/86, EU:C:1988:322, punctul 15).

28 Regulamentul (UE) nr. 1288/2013.

29 Directiva 2003/109/CE a Consiliului din 25 noiembrie 2003 privind statutul resortisanților țărilor terțe care sunt rezidenți pe termen lung (JO 2004, L 16, p. 44, Ediție specială, 19/vol. 6, p. 225).

30 Propunerea Comisiei, p. 8.

43. Partea care a fost eliminată din textul final includea și obligația de a respecta pe deplin responsabilitatea statelor membre față de conținutul învățământului și de organizarea sistemului educațional. Această parte reproduce literal articolul 165 alineatul (1) TFUE care stabilește competența Uniunii în materie de educație. Deși acesta din urmă nu se numără printre temeiurile juridice ale Directivei 2000/43, domeniul de aplicare material al acestei directive este, în mod firesc, limitat la competențele conferite Uniunii [31]. Astfel, atunci când a eliminat teza „respectând pe deplin responsabilitatea statelor membre față de conținutul învățământului și de organizarea sistemului educațional, precum și diversitatea lor culturală și lingvistică" din articolul 3 alineatul (1) și litera (g) al Directivei 2000/43, legiuitorul nu putea avea intenția să schimbe domeniul de aplicare al normei respective. Deși nu există nicio certitudine cu privire la intenția legiuitorului atunci când a eliminat această formulare, scoaterea din text a unor repetări inutile este cu siguranță o explicație plauzibilă. Această eliminare simplifică formularea dispoziției fără a-i schimba domeniul de aplicare, subliniind în același timp caracterul autonom al termenilor utilizați prin scoaterea trimiterii la competențele statelor membre. În mod logic, aceeași concluzie se aplică primei părți a propoziției eliminate, și anume „inclusiv ajutoarele pentru formare și burse". Fundația și guvernul german susțin că aceste cuvinte au fost eliminate pentru a limita sfera definiției. Dar și viceversa poate fi la fel de adevărată: și anume că eliminarea a fost concepută pentru a asigura o definiție largă.

44. Această concluzie nu este afectată de faptul că alți termeni care definesc domeniul de aplicare al directivei [articolul 3 alineatul (1) literele (a)-(e) și (h)] sunt explicați mai în detaliu printr-o formulare care începe cu „inclusiv". Nu suntem convinși nici de argumentul că faptul că orientarea profesională și formarea profesională sunt menționate separat, la articolul 3 alineatul (1) litera (b), ar demonstra intenția de a restrânge domeniul de aplicare al conceptului de educație.

45. Orientarea profesională și formarea profesională sunt strâns legate de accesul la locurile de muncă și, prin urmare, sunt menționate imediat după acest aspect. La momentul la care formarea profesională era singurul termen legat de educație din cuprinsul Tratatului CEE, Curtea a constatat că, în general, studiile universitare constituie „formare profesională" în sensul articolului 128 din Tratatul CEE și, prin urmare, o taxă suplimentară de înscriere aplicată studenților resortisanți ai altor state membre constituie o discriminare pe motiv de cetățenie sau naționalitate, în sensul articolului 7 din Tratatul CEE. Este evident că, în cauza respectivă, Curtea a interpretat în sens larg și teleologic termenul „formare profesională" pentru a interzice discriminarea pe criterii de cetățenie sau naționalitate în învățământul universitar. Există aici o analogie cu prezenta cauză în măsura în care ar trebui utilizate aceleași metode de interpretare pentru a ajunge la o aplicare largă a normei în discuție [32].

46. În ședință, Comisia a susținut că acordarea de burse poate fi de asemenea reglementată de articolul 3 alineatul (1) litera (f) din Directiva 2000/43 (avantaje sociale). Această problemă poate fi importantă în cazul în care Curtea constată că acordarea de burse nu intră în sfera educației.

47. Propunerea Comisiei prevede că avantajele sociale sunt de natură economică sau culturală, cum ar fi accesul subvenționat la transportul public sau mesele subvenționate în școli pentru copiii proveniți din familii cu venituri mici [33]. Curtea a statuat deja că ajutorul acordat pentru întreținere și pentru educație în vederea urmării studiilor universitare atestate printr-o calificare profesională constituie un avantaj social în sensul articolului 7 alineatul (2) din Regulamentul nr. 1612/68 [34]. În opinia noastră, aceasta acoperă finanțarea cu caracter „orizontal" a studiilor, cu alte cuvinte cea acordată tuturor în funcție de criterii legate, de exemplu, de veniturile obținute sau de situația ocupațională a elevilor sau a părinților lor. Considerăm că aceste situații vizează accesul la „educație" și reprezintă în același timp

31 Articolul 3 alineatul (1) din directivă.

32 A se vedea Hotărârea din 2 februarie 1988, Blaizot și alții (24/86, EU:C:1988:43, punctele 10-24, în special punctele 19, 20 și 24).

33 Propunerea Comisiei, p. 7.

34 A se vedea Hotărârea din 15 decembrie 2016, Depesme și alții (C-401/15-C-403/15, EU:C:2016:955, punctul 38 și jurisprudența citată). Propunerea Comisiei menționează în mod expres (p. 7) că s-a inspirat din prevederile Regulamentului nr. 1612/68 pentru a defini noțiunea „avantaje sociale".

„un avantaj social”. Aceasta înseamnă că o suprapunere a domeniului de aplicare al celor două dispoziții nu poate fi exclusă. Cu toate acestea, în cazul în care finanțarea este acordată unui număr limitat de elevi în funcție de criterii legate de performanțele lor academice sau de alte merite (după cum pare a fi situația în procedura principală), considerăm că o astfel de finanțare ar trebui să fie considerată ca intrând în domeniul de aplicare al noțiunii „educație”.

48. Din toate considerațiile care precedă rezultă că noțiunea „educație” în contextul Directivei 2000/43 trebuie interpretată în sens larg și include aspecte legate de accesul la educație, de exemplu finanțarea prin intermediul burselor. Cu toate acestea, trebuie să existe o legătură reală între finanțare și educație. O bursă prezintă o asemenea legătură atunci când are ca obiect, de exemplu, finanțarea taxelor de înscriere și de școlarizare, costurile de călătorie aferente cursurilor care au loc în alt stat sau costurile de întreținere, al căror obiectiv este de a permite elevilor să își continue studiile [35]. Revine instanței naționale sarcina de a face aceste verificări.

49. Prin urmare, concluzionăm că noțiunea „educație” în sensul articolului 3 alineatul (1) litera (g) din Directiva 2000/43/CE include acordarea de burse menite să susțină proiecte de cercetare sau de studiu în străinătate. Revine instanței naționale sarcina de a verifica existența unei legături reale între finanțarea acordată și „educație”.

Concluzie

50. Având în vedere considerațiile care precedă, propunem Curții să răspundă la întrebarea preliminară adresată de Bundesgerichtshof (Curtea Federală de Justiție, Germania) după cum urmează:

„Noțiunea «educație» în sensul articolului 3 alineatul (1) litera (g) din Directiva 2000/43/CE a Consiliului din 29 iunie 2000 de punere în aplicare a principiului egalității de tratament între persoane, fără deosebire de rasă sau origine etnică include acordarea de burse menite să susțină proiecte de cercetare sau de studiu în străinătate. Revine instanței naționale sarcina de a verifica existența unei legături reale între finanțarea acordată și «educație».”

35 În această privință, considerăm că dreptul Uniunii a evoluat în mod clar de la momentul la care Curtea a reținut, în Hotărârea din 21 iunie 1988, Brown (197/86, EU:C:1988:323, punctul 18), că, „în stadiul actual de dezvoltare a dreptului comunitar, asistența acordată studenților pentru întreținere și pentru formare intră, în principiu, în domeniul de aplicare al Tratatului CEE, în sensul articolului 7”. A se vedea Hotărârea din 15 martie 2005, Bidar (C-209/03, EU:C:2005:169, punctele 39 și 42, citate la punctul 38 de mai sus). Astfel ar trebui să stea lucrurile, *a fortiori*, în contextul Directivei 2000/43, ținând seama de scopul și de structura acesteia, astfel cum au fost examinate la punctul 24 și următoarele de mai sus.